

تعارض میان روایات میراث زوجه و بیان شیوه‌های حل تعارض*

علی تولایی**

نرگس غفوری بناد کوکی***

محمود حائری****

چکیده

فقه‌های اهل سنت معتقدند که زوجه همانند زوج از تمام ترکه ارث می‌برد، اما اکثر فقهای امامیه با استناد به روایات وارده از ائمه (علیهم‌السلام) زوجه را از بعض ترکه محروم می‌دانند و از آنجا که اموالی که زوجه از آن محروم شده در این روایات متفاوت است، موجب پیدایش بیش از پنج نظریه گردیده است. بنابراین ذکر اختلاف مذکور و بیان شیوه‌های حل تعارض میان آنها ضروری است. روایات باب میراث زوجه به سه دسته‌ی مطلق، روایات دال بر محرومیت و روایات دال بر ارث از همه‌ی اموال تقسیم می‌شود. روایات مطلق از آنجا که در مقام بیان میزان سهم‌الارث زوجه بوده و توسط روایات دیگر تخصیص می‌خورند، نمی‌توانند بر ارث از تمام ترکه دلالت داشته باشند. همچنین با بررسی باب مرجحات مشاهده شد که روایات دال بر ارث از همه‌ی اموال را نمی‌توان تنها به جهت موافقت با کتاب بر دسته‌ی دیگر برتری داد و علاوه بر این توسط روایاتی که بر محرومیت دلالت دارد، تخصیص می‌خورد. در نتیجه از جمع میان روایات باب ارث زوجه این نتیجه حاصل می‌شود که زوجه‌ی صاحب فرزند، از تمام ترکه و فاقد فرزند، از اموال منقول و قیمت اموال غیر منقول ارث می‌برد.

واژگان کلیدی

ارث زوجه، محرومیت زوجه، مرجحات، تعارض روایات.

*- این مقاله در همایش بین‌المللی «فلسفه حقوق زن در اسلام» که توسط دانشگاه حضرت معصومه (علیها‌السلام) برگزار گردید، ارائه شده است.
**- استادیار دانشکده علوم انسانی دانشگاه یزد
***- کارشناس ارشد فقه و مبانی حقوق اسلامی
****- استادیار دانشکده علوم انسانی دانشگاه یزد

مقدمه

خداوند متعال در آیه‌ی ۱۲ سوره‌ی نساء می‌فرماید: «سهم ارث شما مردان از ترکه زنان نصف است در صورتی که آنها را فرزند نباشد و اگر فرزند باشد برای شما ربع خواهد بود، پس از خارج کردن حق وصیت و بدهی که به دارایی آنها تعلق گرفته است و سهم ارث زنان ربع ترکه شما مردان است اگر فرزند نداشته باشید و چنانچه فرزند داشته باشید یک هشتم از ترکه شما خواهد بود، پس از اداء حق وصیت و بدهی شما...».

طبق این آیه ارث زوجه از تمام اموال زوج است، اما از آنجا که در قرآن فقط کلیات احکام بیان شده است و برای فهم فروع آن باید به روایات ائمه (علیهم‌السلام) مراجعه کرد، با رجوع به روایات صادقین و یک روایت از امام رضا (علیه‌السلام)، روایات متعارضی مشاهده می‌شود که بر محرومیت زوجه از برخی اموال دلالت دارد. بنابراین باید به دنبال شیوه‌های حل تعارض بود. در ادامه برای سهولت کار ابتدا روایات مذکور دسته‌بندی شده، سپس با بررسی شیوه‌های حل تعارض، به جمع میان روایات پرداخته خواهد شد.

روایات باب میراث زوجه را به طور کلی می‌توان به سه دسته تقسیم کرد.

۱- روایات مطلق در باب میراث زوجه

در باب میراث زوجه روایات دسته‌ی اول روایاتی هستند که مطلق بوده و اکثر آنها راه تقسیم سهام را بیان می‌کنند. تعداد این روایات زیاد است (طوسی ۱۴۰۷: ۹، صص ۲۹۶-۲۹۴؛ حرعاملی ۱۴۰۹: ج ۲۶، صص ۱۹۵ و ۱۹۶)، جهت آشنایی

تعارض میان روایات میراث زوجه و بیان شیوه‌های حل تعارض

به ذکر یک مورد بسنده می‌شود.

۱-۱- روایت محمدبن مسلم از امام باقر (ع)

محمدبن مسلم از امام باقر (ع) نقل می‌کند که ایشان فرمودند: «به همراه مادر، پدر، پسر و دختر کسی ارث نمی‌برد، مگر زوج و زوجه و زوجی که (همسرش) فرزند نداشته باشد، کمتر از نصف نمی‌برد و زوجه‌ای که (همسرش) فرزند نداشته باشد، کمتر از ربع نمی‌برد و هنگامی که آن دو فرزند داشته باشند، برای زوج یک چهارم و برای زوجه یک هشتم خواهد بود» (حر عاملی ۱۴۰۹: ج ۲۶، ص ۱۹۵).

در این روایت و روایات مشابه آن به میزان سهام زوج و زوجه اشاره شده و از اموالی که زوجه از آن ارث می‌برد سخنی به میان نیامده و از این جهت مطلق است، اما با وجود روایات بسیاری که اموال مورد ارث زوج را معین کرده است، مقید می‌شود. در نتیجه کلام کسانی که با استناد به این روایات، ارث زوجه را از تمام ترکه می‌دانند، رد خواهد شد.

۲- روایات دال بر محرومیت در باب میراث زوجه

دسته‌ی دوم روایاتی هستند که بر محرومیت زوجه از بعضی ترکه دلالت دارند. تعداد روایات مذکور زیاد است و اموالی که زوجه از آن محروم شده است نیز در روایات یکسان نیست. همین امر موجب اختلاف آراء علمایی شده است که قائل به محرومیت‌اند. به طور کلی روایات این دسته به سه

بخش تقسیم می‌شود.

۱-۲- روایات دال بر محرومیت از زمین و عین اموال غیر منقول

این بخش شامل روایات متعددی است (ابن بابویه ۱۴۱۳: ج ۴، ص ۳۴۷، ح ۲؛ حر عاملی ۱۴۰۹: ج ۲۶، ص ۲۰۸، ح ۲ و ص ۲۰۶، ح ۲)، که به یک مورد اشاره می‌شود.

- روایت زراره

زراره از امام باقر (ع) نقل می‌کند که ایشان فرمودند: «به درستی که زن از ترکه‌ی شوهر خود، از قریه و خانه و اسلحه و چهارپایان چیزی ارث نمی‌برد و از مال و فرش و لباس و اثاث خانه ارث می‌برد و دیوارها و درها و چوب‌ها و نی‌ها قیمت شده و سپس حق او از قیمت داده می‌شود» (یعنی از عین آنها ارث نمی‌برد) (حر عاملی ۱۴۰۹: ج ۲۶، ص ۲۰۵).

۲-۲- روایت دال بر محرومیت از اماکن مسکونی

روایات این بخش دال بر محرومیت زوجه از اراضی مسکونی و بهره‌مندی وی از قیمت سایر زمین‌هاست (کلینی ۱۴۰۷: ج ۷، ص ۱۲۹، ح ۴؛ حر عاملی ۱۴۰۹: ج ۲۶، ص ۲۰۸، ح ۳). در ادامه یک روایت ذکر می‌شود.

تعارض میان روایات میراث زوجه و بیان شیوه‌های حل تعارض

- روایت محمدبن مسلم از امام صادق (ع) :

محمدبن مسلم از امام صادق (ع) نقل می‌کند که ایشان فرمودند: «زن از آجر ارث می‌برد و از رباع چیزی ارث نمی‌برد. گفتم: چگونه از فرع ارث می‌برد و از اصل هیچ ارث نمی‌برد؟ برایم فرمود: چون زن رابطه‌ی نسبی با وراثت ندارد تا به واسطه‌ی آن ارث ببرد. بنابراین هنگامی که با وراثت در ارث بردن داخل شود، از فرع ارث می‌برد و از اصل ارث نمی‌برد و به واسطه‌ی او بیگانه‌ای بر اهل مواریث وارد نمی‌شود» (کلینی ۱۴۰۷: ج ۷، صص ۱۲۸ و ۱۲۹؛ طوسی ۱۴۰۷: ج ۹، ص ۲۹۸).

مراد از «رباع» در این روایت، خانه و مسکن است (شهید اول ۱۴۱۴: ج ۳، ص ۵۸۸؛ فاضل مقداد ۱۴۰۴: ۱۹۰؛ صافی گلپایگانی ۱۴۰۵: ۴۳).

۲-۳- روایات دال بر تفصیل میان زوجه‌ی صاحب فرزند و غیر آن

عده‌ای از فقها معتقدند که محرومیت از زمین و اموال غیر منقول فقط مختص به زوجه‌ی فاقد فرزند است و زوجه‌ای که صاحب فرزند باشد از تمام دارایی زوج ارث می‌برد. اگر چه روایات متعددی برای اثبات این نظریه ذکر شده است، اما مهم‌ترین آن عبارت است از:

- روایت ابن اذینه

ابن اذینه بیان می‌کند: «زنان در صورتی که فرزند داشته باشند، از رباع ارث خواهند برد» (ابن بابویه ۱۴۱۳: ج ۴، ص ۳۴۹؛ طوسی ۱۴۰۷: ج ۹، ص ۳۰۱؛ حر

عاملی ۱۴۰۹: ج ۲۶، ص ۲۱۳).

۳- روایات دال بر ارث زوجه از تمام ترکه

دسته‌ی سوم روایاتی هستند که آشکارا بیان می‌کنند زوجه از تمام دارایی زوج ارث می‌برد. فقهای که قائل به این نظریه‌اند، به دو روایت استناد کرده‌اند که عبارت‌اند از:

الف - روایت ابن ابی یعفر و فضل از امام صادق (ع)

ابن ابی یعفر و فضل بن عبدالملک نقل می‌کنند: «از حضرت صادق (ع) پرسیدم: آیا مرد از خانه‌ی زن یا زمین آن، چیزی ارث می‌برد یا مانند زن است و از این گونه امور ارث نمی‌برد؟ فرمودند: مرد از تمامی میراث زن و زن از همه‌ی میراث مرد، ارث می‌برد» (حر عاملی ۱۴۰۹: ج ۲۶، صص ۲۱۲ و ۲۱۳).

ب - روایت عبید بن زراره و فضل از امام صادق (ع)

از عبید بن زراره و فضل نقل شده که ایشان گفتند: «به امام صادق (ع) گفتیم: چه می‌گویی در مورد مردی که با زنی ازدواج می‌کند و سپس در حال ازدواج فوت می‌کند، مهر همسرش چگونه خواهد بود؟ امام (ع) فرمودند: برای او نصف مهر خواهد بود و از همه چیز ارث می‌برد و در صورتی که زوجه فوت کند نیز به همین صورت خواهد بود» (همان: ج ۲۱، ص ۳۲۹).

۴- حل تعارض

بر اساس مطالب بیان شده، در مورد ارث زوجه سه دسته روایات وجود دارد؛ روایات مطلق، روایات دال بر محرومیت از بعضی ترکه و روایاتی که به صراحت ارث زوجه را از تمام اموال شوهر بیان می‌کنند. بر اساس روایات مطلق و روایات مبنی بر ارث از تمام دارایی، زوجه همانند زوج از تمام ترکه ارث می‌برد. عده‌ی اندکی از فقهای امامیه نیز با استناد به این روایات معتقدند که زوجه از تمام ترکه ارث می‌برد، اما بر اساس روایات دسته‌ی دوم که تعداد آنها هم زیاد است، زوجه از بعضی ترکه محروم است. با این توصیف در مورد ارث زوجه یک سری روایات متعارض وجود دارد.

نکته‌ی اول در مورد روایات دسته‌ی اول (روایات مطلق) اینکه این روایات در مقام بیان میزان سهم الارث زوجه است نه جزئیات مربوط به اموال موضوع ارث زوجه، دیگر اینکه بر فرض پذیرش آنها در مقام بیان اموال موضوع ارث زوجه، از آنجا که مطلق‌اند، روایاتی که دال بر محرومیت هستند، آنها را مقید می‌کنند. بنابراین بحث روایات مطلق منتفی است، اما تعارض میان روایاتی که زوجه را از بعضی اموال محروم می‌دانند و روایاتی که به صراحت ارث زوجه را از تمام اموال بیان کرده‌اند باقی می‌ماند. علاوه بر این همان‌گونه که بیان شد، روایات دال بر محرومیت به سه بخش متعارض تقسیم می‌شوند.

البته اکثر فقها بر این نظرند که روایات مبنی بر محرومیت زوجه، روایات دسته‌ی سوم (یعنی روایاتی که به صراحت ارث زن را از تمام اموال شوهر بیان کرده‌اند) را تخصیص می‌دهند، اما عده‌ی اندکی هم معتقدند که روایات دال بر ارث از تمام ترکه، به دلیل موافقت با آیه‌ی ۱۲ سوره‌ی نساء بر دسته‌ی دیگر ترجیح داده می‌شوند. بنابراین سؤال مطرح این است که آیا می‌توان یک دسته روایت را فقط به دلیل موافقت با کتاب بر دسته‌ی دیگر ترجیح داد؟ و آیا در بحث حاضر باید دسته‌ی دوم که بر محرومیت زوجه دلالت دارد و مخالف با عامه است را ترجیح داد یا دسته‌ی سوم که بر ارث از همه‌ی ترکه دلالت می‌کند و موافق با ظاهر کتاب است؟

در جواب گفته می‌شود در مورد وجود ترتیب میان مرجحات اختلاف نظر وجود دارد (کلینی ۱۴۰۷: ج ۱، صص ۶۷ و ۶۸؛ آخوند خراسانی ۱۴۰۹: صص ۴۵۳ و ۴۵۴؛ نائینی ۱۴۱۷: ج ۴، ص ۷۸۱؛ مظفر: ج ۲، ص ۲۵۷)، اما بنا بر اقریبت حکم این است که ترتیبی میان مرجحات نیست، بلکه هر کدام در نظر فقیه اقرب به واقع باشد همان مقدم می‌شود. با این توضیح نمی‌توان یک دسته روایت را تنها به دلیل اینکه موافق با ظاهر کتاب است ترجیح داد و باید برای ترجیح روایات به دنبال ملاک‌های دیگری بود.

۵- جمع میان روایات

مطابق مطالب پیشین روایات دال بر ارث زوجه از تمام ترکه را نمی‌توان به جهت موافقت با کتاب بر دسته‌ی دیگر برتری داد و روایات دال بر

تعارض میان روایات میراث زوجه و بیان شیوه‌های حل تعارض

محرومیت، آنها را تخصیص می‌دهند. در نهایت روایات دسته‌ی دوم (یعنی روایات دال بر محرومیت) باقی می‌ماند، اما این روایات نیز با هم اختلاف دارند و به چند بخش تقسیم شده‌اند. در ادامه برای روشن شدن این مطلب که آیا دلیلی برای ترجیح وجود دارد یا خیر؟ از هر بخش یک روایت بررسی می‌شود.

۱-۵- بررسی روایت زراره از امام باقر (ع)

زراره از امام باقر (ع) نقل می‌کند که ایشان فرمودند: «به درستی که زن از ترکیه شوهر خود، از قریه و خانه و اسلحه و چهارپایان چیزی ارث نمی‌برد و از مال و فرش و لباس و اثاث خانه ارث می‌برد و دیوارها و درها و چوب‌ها و نی‌ها قیمت شده و سپس حق او از قیمت داده می‌شود» (یعنی از عین آنها ارث نمی‌برد).

سلسله‌ی سند این روایت معتبر است و اکثر فقها آن را روایت صحیحه می‌دانند (حلی ۱۴۱۳: ج ۹، ص ۵۳؛ شهید اول ۱۴۱۴: ج ۳، ص ۵۸۶؛ ابن فهد حلی ۱۴۰۷: ج ۴، ص ۴۰۱؛ شهید ثانی ۱۴۲۱: ج ۱، ص ۴۵۱)، اما با عناوین دیگری چون حسن و موثق هم یاد شده است (طباطبائی: ۶۹۱؛ روحانی ۱۴۱۲: ج ۲۵، ص ۳۹۱).

از جهت دلالت نیز بنا بر اعتقاد بسیاری از فقها، بر محرومیت از زمین دلالت دارد. با این توضیح که زوجه مطلقاً (خواه فرزند داشته باشد، خواه فرزند نداشته نباشد) از زمین ارث نمی‌برد و فرقی میان زمین مسکونی و غیر آن نیست (شهید اول ۱۴۱۴: ج ۳، صص ۵۸۵ و ۵۸۶؛ ابن فهد حلی ۱۴۰۷: ج ۴، ص ۴۰۱؛

شهید ثانی ۱۴۲۱: ج ۱، صص ۴۵۰ و ۴۵۱؛ خواجه‌نوی مازندرانی ۱۴۱۱: ج ۲، ص ۴۵؛ بحرانی: ج ۱۴، ص ۴۹۰.

۵-۲- بررسی روایت محمدبن مسلم از امام صادق (ع)

محمدبن مسلم از امام صادق (ع) نقل می‌کند که ایشان فرمودند: «زن از آجر ارث می‌برد و از زمین چیزی ارث نمی‌برد. گفتم: چگونه از فرع ارث می‌برد و از اصل هیچ ارث نمی‌برد؟ فرمودند: چون زن رابطه‌ی نسبی با وراثت ندارد تا به واسطه‌ی آن ارث ببرد. بنابراین هنگامی که با وراثت در ارث بردن داخل شود، از فرع ارث می‌برد و از اصل ارث نمی‌برد و به واسطه‌ی او بیگانه‌ای بر اهل مواریث وارد نمی‌شود».

سلسله‌ی سند روایت مذکور معتبر است، زیرا علما آن را صحیحه می‌دانند (مجلسی ۱۴۰۶: ج ۱۱، ص ۴۰۹؛ بحرانی: ج ۱۴، صص ۴۸۹ و ۴۹۰).

از نظر دلالت نیز شیخ مفید و عده‌ای دیگر معتقدند که زوجه فقط از عین و قیمت زمین خانه و اماکن مسکونی محروم است، ولی از قیمت ابزار و مصالح به کار رفته در آن و از عین سایر اراضی، مانند زمین‌های کشاورزی و باغ محروم نخواهد بود و روایت مذکور به عنوان مستند آنها بیان شده است؛ به این دلیل که مراد از «رباع» در این روایت، خانه و مسکن است (شهید اول ۱۴۱۴: ج ۳، ص ۵۸۸؛ فاضل مقداد ۱۴۰۴: ص ۱۹۰؛ صافی گلپایگانی ۱۴۰۵: ۴۳) و مابقی مطابق با عموم قرآن بر اصل خود باقی می‌ماند (ابن فهد حلی ۱۴۰۷: ج ۴، ص ۴۰۴).

۳-۵- بررسی روایت ابن اذینه

ابن اذینه بیان می‌کند: «زنان در صورتی که فرزند داشته باشند، از رباع ارث خواهند برد».

در سلسله‌ی سند روایت محمدبن احمدبن یحیی و یعقوب بن یزیدبن حماده أنباری کاتب و ابن ابی عمیر وجود دارند که هر سه فردی ثقه هستند و مراد از ابن اذینه، محمدبن عمر بن اذینه است که نام پدرش بر او غالب شده و با نام پدرش او را می‌شناسند، که او هم فردی ثقه است و از شاگردان زراره و محمدبن مسلم به شمار می‌آید (سبحانی تبریزی ۱۴۱۵: ۳۱۴)، اما اکثر فقها آن را مقطوعه می‌دانند، زیرا به امام (ع) نسبت داده نشده و گویا رأی و نظر خود ابن اذینه است (آبی ۱۴۱۷: ج ۲، ص ۴۶۴؛ فخرالمحققین ۱۳۸۷: ج ۴، ص ۲۴۲؛ شهید ثانی ۱۴۲۱: ج ۱، ص ۴۶۹؛ بحرانی: ج ۱۴، ص ۴۹۵؛ طباطبائی: ۶۸۴؛ نجفی ۱۴۰۴: ج ۳۹، ص ۲۱۱). ولی این قول به چند دلیل رد می‌شود؛ اول اینکه، از آنجا که روایت ابن اذینه در کتب مختلف ذکر شده، مشهور به آن عمل کرده و فتاوای اصحاب از آن نشئت گرفته، اطمینان به صدور از معصوم (ع) حاصل می‌شود. دیگر اینکه، ابن اذینه کسی نیست که در احکام الهی چیزی از نزد خود بگوید و بدون اعتماد به سخن معصوم (ع) فتوا بدهد، مگر اینکه از معصوم (ع) شنیده و یا اینکه در نزد او ثابت شده که این قول معصوم (ع) است و سند این روایت در نهایت صحت است (صافی گلپایگانی ۱۴۰۵: ۸۹-۸۶). به علاوه عمل اصحاب به آن ضعف سند را جبران

می‌کند.

از جهت دلالت، متأخرین مشهور با استناد به روایت مذکور معتقدند که زوجه هنگامی که فرزند داشته باشد، از تمام ترکه‌ی زوج ارث می‌برد و هنگامی که فرزند نداشته باشد، از زمین و اموال غیر منقول محروم خواهد بود (طوسی ۱۳۹۰: ج ۴، ص ۱۵۵؛ حلی ۱۴۱۳: ج ۹، ص ۵۵؛ فخرالمحققین ۱۳۸۷: ج ۴، ص ۲۴۲؛ اردبیلی ۱۴۰۳: ج ۱۱، ص ۴۴۳؛ شهید ثانی ۱۴۱۳: ج ۱۳، ص ۱۹۰؛ مجلسی ۱۴۰۶: ج ۱۵، ص ۲۸۳؛ خواجه‌ی مازندرانی ۱۴۱۱: ج ۲، ص ۴۴؛ نوری ۱۴۱۷: ج ۳، ص ۵۰۴).

از بررسی یک روایت از هر بخش مشاهده شد که این روایات از لحاظ سند معتبرند و از جهت دلالت نیز دسته‌بندی فوق را به اثبات می‌رسانند و دلیلی برای ترجیح وجود ندارد؛ در نتیجه باید به جمع میان روایات دال بر محرومیت پردازیم.

در زمینه‌ی جمع میان روایات نظریه‌ای از طرف سید مرتضی مطرح شده است، مبنی بر اینکه زوجه از عین اموال منقول و قیمت تمامی اموال غیر منقول ارث می‌برد. وی مسئله‌ی ارث زوجه را همچون مسئله‌ی اختصاص قرآن و شمشیر به پسر بزرگ‌تر می‌داند که اگر چه این اموال به پسر بزرگ‌تر داده می‌شود، اما قیمت این اموال از سهم الارث وی کم می‌شود و می‌فرماید: «گرچه رباع به زوجات داده نمی‌شود، ولی قیمت آن برای ایشان حساب می‌شود» (سید مرتضی ۱۴۱۵: ۵۸۵؛ شهید ثانی ۱۴۲۱: ج ۱، ص ۴۷۳؛ بحرالعلوم ۱۴۰۳: ج ۳، ص ۸۷).

دلیل سید مرتضی جمع بین عموم قرآن و روایات و اجماع است. با این توضیح که آیه‌ی قرآن را به ارث از قیمت حمل می‌کنیم و حرمانی که در روایات و اجماع بیان شده بر محرومیت از عین زمین و اصول حمل می‌شود و در این صورت تخصیص کمتری وارد می‌شود (شهید ثانی ۱۴۲۱: ج ۱، ص ۴۷۲؛ نراقی ۱۴۱۵: ج ۱۹، ص ۳۶۸؛ هاشمی شاهرودی ۱۴۲۳: ج ۹، ص ۲۷۴؛ سبحانی ۱۴۱۵: ۳۱۸).

آیت‌الله هاشمی شاهرودی نیز نظریه‌ی دیگری در جمع میان روایات مطرح کرده، وی معتقد است: «روایات دال بر محرومیت، دو نوع‌اند؛ گروهی فقط ظهور در محرومیت زوجه از عین اموال غیر منقول دارند و گروه دیگر نیز به موجب ظهور آیه‌ی ۱۲ سوره‌ی نساء که قوی‌تر از روایات است، بر عدم ارث زوجه از عین زمین حمل می‌شود و روایت ابن اذینه که میان زوجه‌ی صاحب فرزند و غیر آن تفصیل قائل شده، مفسر و ناظر روایات دیگر است؛ در نتیجه باید گفت زوجه در صورتی که فرزند داشته باشد از عین و قیمت تمام اموال زوج ارث می‌برد و اگر فرزند نداشته باشد از عین اموال منقول و از قیمت همه‌ی اموال غیر منقول ارث خواهد برد» (هاشمی شاهرودی: ش ۴۹، صص ۶۰-۱۳).

جمعی که سید مرتضی انجام داده، مقبول به نظر می‌رسد، اما از آنجا که در روایت ابن اذینه بیان شد زوجه‌ی صاحب فرزند از خانه و مسکن ارث می‌برد و محرومیت مختص به زوجه‌ی فاقد فرزند است؛ نتیجه حاصل

می‌شود که زوجه‌ی صاحب فرزند، از تمام ترکه و زوجه‌ی فاقد فرزند، از اموال منقول و قیمت اموال غیر منقول ارث خواهد برد.

۶- تحلیل حقوقی بحث ارث زوجه

در قانون مصوب ۱۳۰۷ شمسی نظر حقوق‌دانان ایران درباره‌ی ارث زوجه مطابق نظر مشهور فقهای امامیه بود. نظر مشهور امامیه این است که زن از زمین ارث نمی‌برد و از قیمت ابنیه و اشجار و عین بقیه‌ی ترکه ارث می‌برد. از میان مراجع معاصر، امام خمینی (ره)، فاضل لنکرانی، تبریزی، سیستانی، نوری همدانی و بهجت (ره) بر این نظرند. البته حضرت آیت‌الله بهجت (ره) می‌فرماید: «احتیاط در مورد زنی که فرزند دارد، در ارث بردن از بنا و درختان خوب است» (خمینی ۱۳۸۱: ج ۲، ص ۳۸۵؛ راشدی ۱۳۸۸: ۱۵۵۷).

مواد قانون مدنی ۱۳۰۷ ش در مورد ارث زوجه بدین شرح است:

ماده ۹۴۶ ق.م. «زوج از تمام اموال زوجه ارث می‌برد، لیکن زوجه از اموال ذیل:

۱. از اموال منقوله از هر قبیل که باشد.

۲. از ابنیه و اشجار»

ماده ۹۴۷ ق.م. «زوجه از قیمت ابنیه و اشجار ارث می‌برد، نه از عین آنها و طریقه‌ی تقویم آن است که ابنیه و اشجار با فرض استحقاق بقاء در زمین بدون اجرت تقویم می‌گردد».

تعارض میان روایات میراث زوجه و بیان شیوه‌های حل تعارض

ماده ۹۴۸ ق.م. «هرگاه در مورد ماده‌ی قبل ورثه از ادای قیمت ابنیه و اشجار امتناع کند زن می‌تواند حق خود را از عین آنها استیفاء نماید».

اگر چه نظر مقام معظم رهبری (دامت‌تله) هم در ابتدا موافق با مشهور بود، اما بر اساس فتوای جدید ایشان که موافق با قول سید مرتضی است، زوجه از عین اموال منقول و از قیمت اموال غیر منقول، اعم از عرصه و اعیان ارث می‌برد. در همین راستا جام جم مصاحبه‌ای با ایشان داشته که در تاریخ ۱۴ بهمن ۱۳۸۷ش در پایگاه خبری تحلیلی سحر نیوز منتشر شده است و متن آن بدین شرح است:

«حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای (دامت‌تله)»

رهبر معظم انقلاب اسلامی

سلام علیکم

احتراماً پیرو بیانات حضرت عالی در دیدار با جمع کثیری از بانوان نخبه در روز ولادت زهراى اطهر (علیها‌السلام) در خصوص «ارث زوجه» مستدعی است به سؤالات ذیل پاسخ فرمایید تا زمینه‌ی اصلاح مقررات مرتبط فراهم آید.

۱. نظر مبارک را نسبت به میراث زوجه از اموال غیر منقول زوج مرقوم بفرمایید.

پاسخ: بسمه‌تعالی؛ زن در صورت فرزنددار بودن شوهر، یک هشتم از عین اموال منقول و یک هشتم از قیمت اموال غیر منقول، اعم از عرصه و اعیان ارث می‌برد و در صورت نداشتن فرزند حتی از همسر دیگر سهم او یک چهارم است.

۲. اگر ورثه از ادای قیمت اموال غیر منقول به زن امتناع نمایند، در اینجا حکم مورد مذکور چیست؟

پاسخ: بسمه تعالی؛ امتناع آنها تأثیری در حکم مسئله ندارد.

۳. در باب ارث زوجه از قیمت زمین دو فتوا بین فقهای عظام وجود دارد و شنیده‌ایم که نظر مبارک حضرت عالی این است که زوجه از قیمت زمین ارث می‌برد. خواهشمند است بفرمایید که آیا در این مسئله بین اینکه زوجه از میت صاحب فرزند باشد یا خیر تفاوتی وجود دارد؟

پاسخ: بسمه تعالی؛ زوجه خواه دارای فرزند از شوهرش باشد یا نباشد، از قیمت زمین، خواه زمین خانه یا مغازه یا زمین باغ و مزرعه باشد ارث می‌برد.

۴. اگر از میت منزلی به جا مانده باشد و ورثه‌ای جز زوجه و فرزند نداشته باشد، آیا زوجه از زمین و ساختمان، هر دو ارث می‌برد؟

پاسخ: بسمه تعالی؛ در فرض سؤال، زوجه فقط از قیمت زمین و قیمت ساختمان روی آن حق ارث دارد و از عین زمین ارث نمی‌برد»
(<http://saharnews.ir>).

در پی فتوای جدید مقام معظم رهبری (دامت‌برکاته)، مجلس شورای اسلامی

نیز به تبعیت از ایشان مواد راجع به ارث زوجه را اصلاح نمود.

۷- بررسی روند تصویب قانون جدید

مجلس شورای اسلامی در تاریخ ۶ بهمن ۱۳۸۷ مواد ۹۴۶ و ۹۴۸ قانون

مدنی را اصلاح و ماده‌ی ۹۴۷ را حذف کرد. این طرح برای اولین بار در

دوره‌ی ششم مجلس توسط فراقسیون زنان مجلس در تاریخ ۲ شهریور

۱۳۸۲ مطرح شد و بعد از بحث و تبادل نظر که طی چند جلسه در مجلس شورای اسلامی و کمیسیون قضایی و حقوقی راجع به آن انجام شد، سرانجام در سال ۱۳۸۷ این طرح به تصویب رسید. به منظور آشنایی بیشتر از چگونگی روند اصلاح مواد مذکور مشروح مذاکرات مجلس ارائه می‌شود.

فراکسیون زنان مجلس در جلسه‌ی علنی روز یکشنبه، دوم شهریور ماه ۱۳۸۲، طرح فوریت اصلاح مواد راجع به ارث زوجه از زمین را در مجلس شورای اسلامی مطرح کرد. پیشنهاد فراکسیون زنان مجلس این بود که زوجین از تمام اموال یکدیگر ارث ببرند و استثنایی در مورد زمین نباشد. همچنین در صورتی که زوجه وارث منحصر به فرد است از تمام ترکه ارث ببرد. علت مطرح برای این موضوع این است که وقتی زنی همسرش فوت می‌کند، علاوه بر مصیبت وارده باید مسائل اقتصادی را هم به دوش بکشد. در روستاها نیز تنها چیزی که ارزش دارد، زمین است و هنگامی که از زمین چیزی به زن داده نشود، در واقع استقلال اقتصادی از زن گرفته شده و او را محتاج به دیگران می‌کند و با توجه به تشکیل حکومت جمهوری اسلامی که حکومت موظف است به زنان سرپرست خانوار رسیدگی کند، ضرورت اصلاح قانون آشکار می‌شود. برخی از نمایندگان با این طرح مخالفت کردند، دلیل آنان این بود که در این باره بین فقها اختلاف نظر است، اما قول مشهور این است که زوجه از عرصه و عین ابنیه و اشجار ارث نمی‌برد. سرانجام طرح فوریت اصلاح مواد، در این جلسه به تصویب نرسید و به صورت

عادی، جهت بررسی به کمیسیون ارجاع داده شد (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۸۲/۶۲: ۲۰-۲۲).

در جلسه‌ی علنی روز دوشنبه، ۲۱ اردیبهشت ماه ۱۳۸۳، بحث اصلاح مواد مذکور با گزارش کمیسیون قضایی و حقوقی مجلس آغاز شد. اصلاحات کمیسیون و پیشنهاد طراحان این بوده که زن در صورتی که شوهرش فوت کند و وارث دیگری نداشته باشد، مثل مرد تمام میراث را به خود اختصاص بدهد و تغییر دیگر اینکه زن از کل ما ترک ارث برد. نمایندگان معتقد بودند اگر چه قانون مدنی، منطبق با نظر مشهور فقهاست، ولی روایت‌های شاذ، نادر و اقلیتی در هر دو مورد وجود دارد. به هر حال اگر مصلحت اجتماع باشد، در نهایت باید در مجمع تشخیص مصلحت نظام تصمیم‌گیری قطعی شود.

بعد از قرائت گزارش کمیسیون، مخالفان بیان کردند که این طرح شاید واقعاً منتج به نتیجه نباشد، زیرا با ادبیات فقهی و حقوقی تنظیم نشده و ظاهراً بر خلاف نظر مشهور فقهاست، اما طرفداران این طرح پاسخ دادند که اگر چه روایاتی هست که بر محرومیت زوجه از بعضی ترکه دلالت دارد، اما روایاتی چون روایت ابن ابی یعفر هم وجود دارد که بر ارث زوجه از جمیع ترکه دلالت می‌کند. همچنین با بررسی تاریخی این موضوع درمی‌یابیم که محرومیت زوجه از زمین، مبنای تاریخی دارد و بر اساس سنت گذشته این قانون وضع شده است؛ یعنی بر اساس قومی و قبیله‌ای بودن زندگی

تعارض میان روایات میراث زوجه و بیان شیوه‌های حل تعارض

مردم، معمولاً اگر شوهر زنی فوت می‌کرد باید به قوم و قبیله‌ی پدرش باز می‌گشت و در نتیجه اگر زمینی به ملکیت او در می‌آمد برای دو قبیله ایجاد مشکل می‌نمود، اما در حال حاضر چنین مسئله‌ای مطرح نیست. در قرآن کریم نیز طبق آیه‌ی ۱۲ سوره‌ی نساء، ارث زوجه از جمیع ترکه اعلام شده و هیچ قیدی ذکر نشده است و اگر چه نظر مشهور بر منع زوجه از بعض ترکه دلالت دارد، اما برخی از فقهای امامیه هم هستند که بر ارث زوجه از جمیع ترکه نظر دارند. علاوه بر این قوانینی که در جمهوری اسلامی تدوین می‌شود، باید با اقتضائات زمان و مکان و با تحولات اجتماعی روز همخوانی داشته باشد (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۳۸/۲/۲۱: ۱۲-۷).

در جلسه علنی روز سه‌شنبه، ۲۷ آذر ماه ۱۳۸۶، طرح اصلاح مواد با قید دو فوریت بدین شرح مطرح شد؛ طبق موادی که مطرح است، زوجه از عرصه‌ی دارایی شوهرش ارث نمی‌برد و این مواد در زمان تصویب قانون مدنی مطابق با نظر عموم علمای شیعه بوده و قانون مدنی بر مبنای فتاوی علمای شیعه وقت تنظیم شده است، اما در حال حاضر مقام معظم رهبری (دام‌ت‌لله) فتوایشان را تغییر دادند و با توجه به این مسائل لازم است که این مواد با طرح دو فوریت رسیدگی شود. سرانجام طرح با دو فوریت به رأی گذاشته شد ولی تصویب نشد، اما با یک فوریت به تصویب رسید (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۸۶/۹/۲۷: ۱۷-۱۴).

در جلسه علنی روز یکشنبه، ۶ بهمن ماه ۱۳۸۷، طرح اصلاح مواد مذکور که از طرف شورای نگهبان اعاده شده بود، بحث شد. کمیسیون قضایی و حقوقی به مجلس شورای اسلامی گزارش داد: «پیرو گزارش مورخ ۸۷/۹/۱۱ در خصوص طرح اعاده شده‌ی اصلاح موادی از قانون مدنی، به شماره چاپ (۴۷۱) که در جلسه‌ی علنی مورخ ۸۷/۹/۱۷ مجلس، مطرح و به دلیل وجود ابهام به این کمیسیون اعاده گردیده بود، پس از استفتاء از مقام معظم رهبری (عجالت‌الله) و اطلاع از نظر معظم‌له و بحث و بررسی در جلسه‌ی کمیسیون، اصلاحیه‌ی زیر تصویب شد. اینک گزارش آن تقدیم مجلس محترم شورای اسلامی می‌گردد.

مطابق اصلاحیه‌ای که به وجود آمده، مواد «۹۴۶» و «۹۴۸» قانون مدنی

اصلاح شده و به شرح زیر قرائت شد:

ماده‌ی ۹۴۶ ق.م. «زوج از تمام اموال زوجه ارث می‌برد و زوجه در صورت فرزندان بودن زوج، یک هشتم از عین اموال منقول و یک هشتم از قیمت اموال غیر منقول، اعم از عرصه و اعیان ارث می‌برد. در صورتی که زوج هیچ فرزندی نداشته باشد، سهم زوجه یک چهارم از کلیه‌ی اموال به ترتیب فوق می‌باشد».

ماده ۹۴۸ ق.م. «هرگاه ورثه از ادای قیمت امتناع کنند، زن می‌تواند حق خود را از عین اموال استیفاء نماید».

ماده ۹۴۷ ق.م. «حذف می‌گردد».

سرانجام طرح اصلاح این مواد به ترتیبی که در بالا ذکر شد، برای تأمین

نظر شورای نگهبان به رأی گذاشته شد و به تصویب رسید (مشروح مذاکرات

تعارض میان روایات میراث زوجه و بیان شیوه‌های حل تعارض

مجلس ۱۳۸۷/۱۱/۶: ۳ و ۴).

۸- مقایسه‌ی ارث زوجه در قانون ایران قبل و بعد از اصلاح

با اصلاحات انجام شده در این مواد، زوجه علاوه بر عین اموال منقول، از قیمت اموال غیر منقول ارث خواهد برد.

وجوه اشتراک و افتراق ماده‌ی «۹۴۶» سابق و مصوب ۱۳۸۶ به شرح ذیل است:

۱. در هر دو ماده ارث زوج از جمیع دارایی زوجه بیان شده است.
 ۲. طبق هر دو ماده زوجه از عین اموال منقول ارث خواهد برد.
 ۳. طبق قانون مصوب ۱۳۰۷ زوجه از زمین مطلقاً ارث نمی‌برد، اما بر اساس ماده‌ی اصلاح شده زوجه از قیمت زمین ارث خواهد برد.
 ۴. طبق قانون مصوب ۱۳۰۷ زوجه از ابنیه و اشجار (البته بنا بر تفصیلی که در ماده‌ی بعد از آن آمده از قیمت آن) ارث می‌برد و بنا بر ماده‌ی اصلاح شده، زوجه از قیمت اموال غیر منقول از هر قسم که باشد ارث خواهد برد که شامل ابنیه و اشجار هم خواهد بود.
- مطابق ماده‌ی ۹۴۸، در صورتی که وراثت از پرداخت قیمت به زوجه خودداری کنند، زوجه می‌تواند حق خود را از عین استیفاء کند. بنابراین ماده‌ی مذکور مشابه ماده‌ی ۹۴۸ سابق است، با این تفاوت که در ماده‌ی سابق در مورد ابنیه و اشجار سخن گفته شده بود، اما منظور از این ماده اموال غیر منقول، اعم از عرصه و اعیان است.

نتیجه‌گیری

از آنجا که روایات راجع به ارث زوجه با هم تعارض دارند، به طور کلی به سه دسته تقسیم می‌شوند؛ برخی با استناد به روایات مطلق معتقدند که زوجه از تمام ترکه ارث می‌برد. در رد این نظریه گفته می‌شود که این روایات در مقام بیان میزان سهم الارث زوجه بوده، نه جزئیات مربوط به اموال موضوع ارث زوجه ضمن اینکه روایاتی که بر حرمان دلالت دارند، این روایات را تخصیص می‌دهند.

دسته‌ی دیگر روایات مستقیمی هستند که بنا بر آنها زوجه از تمام ترکه ارث می‌برد. عده‌ای معتقدند: از آنجا که این روایات موافق با آیه‌ی ۱۲ سوره‌ی نساء است، باید به ارث زوجه از تمام ترکه قائل شد. اگر چه در مورد وجود ترتیب میان مرجحات اختلاف نظر است، اما قول اقرب این است که ترتیب خاصی میان مرجحات نیست، بلکه هر دلیلی که در نظر فقیه اقرب به واقع باشد مقدم می‌شود؛ در نتیجه هیچ دلیلی برای تقدم روایات مذکور، تنها به جهت موافقت با کتاب وجود ندارد بلکه با مشاهده‌ی روایات زیادی که دال بر محرومیت است، باید قائل به تخصیص توسط روایات مذکور شد.

همچنین روایات دال بر محرومیت، مضامین متفاوتی دارند. به عبارت دیگر اموالی که زوجه از آن محروم شده، متفاوت است و به سه بخش تقسیم می‌شوند. با بررسی یک روایت از هر بخش مشاهده شد که هر سه

تعارض میان روایات میراث زوجه و بیان شیوه‌های حل تعارض

سند معتبر دارند و از جهت دلالت نیز تقسیم‌بندی انجام شده را به اثبات می‌رسانند و دلیل قانع‌کننده‌ای برای ترجیح یک بخش بر دیگری وجود ندارد. در نهایت در مقام جمع میان روایات این نتیجه حاصل شد، که با نظر به روایت ابن‌اذینه - که بر ارث زوجهی فرزندان از رباع دلالت دارد - گفته می‌شود که روایت مذکور ناظر و مفسر روایات دیگر است و در نتیجه زوجهی فرزندان، از تمام ترکه و فاقد فرزند، از اموال منقول و قیمت اموال غیر منقول ارث می‌برد.

با بررسی حقوقی بحث ارث زوجه، این نتیجه حاصل شد که بر اساس قانون مصوب ۱۳۰۷، زوجه از عین اموال منقول و قیمت ابنیه و اشجار ارث می‌برد و این قانون مطابق با نظر مشهور امامیه بود، اما به موجب فتوای جدید مقام معظم رهبری (دام‌ظله) مبنی بر ارث زوجه از عین اموال منقول و قیمت اموال غیر منقول، مجلس شورای اسلامی نیز در تاریخ ۱۳۸۷/۱۱/۶ با عنایت به استفتای شورای نگهبان از رهبر معظم انقلاب (دام‌ظله)، در مورد ارث بردن زن از زمین، عین فتوای ایشان را به عنوان قانون تصویب کرد. به موجب این قانون، ماده‌ی ۹۴۷ قانون مدنی مصوب ۱۳۰۷/۲/۱۸ حذف شد و مواد ۹۴۶ و ۹۴۸ آن به شرح زیر به تصویب رسید:

ماده ۹۴۶: «زوج از تمام اموال زوجه ارث می‌برد و زوجه در صورت فرزندان بودن زوج، یک هشتم از عین اموال منقول و یک هشتم از قیمت اموال غیر منقول اعم از عرصه و اعیان ارث می‌برد. در صورتی که زوج هیچ

فرزندى نداشته باشد، سهم زوجه يك چهارم از كليه‌ى اموال به ترتيب فوق
مى‌باشد».

ماده ۹۴۸: «هرگاه ورثه از اداء قيمت امتناع كنند، زن مى‌تواند حق خود را
از عين اموال استيفاء نمايد».

بر اساس جمعى كه ميان روايات ميراث زوجه صورت گرفت بدین
صورت كه زوجه‌ى فرزنددار، از تمام تركه و فاقد فرزند، از اموال منقول و
قيمت اموال غير منقول ارث مى‌برد، اصلاح مواد قانون مدنى بر اين اساس
پیشنهاد مى‌شود.

تعارض میان روایات میراث زوجه و بیان شیوه‌های حل تعارض

منابع

- ◀ قرآن کریم
- ◀ آبی، حسن ۱۴۱۷ق. کشف الرموز فی شرح مختصر النافع، به کوشش علی‌پناه اشتهاردی و دیگران، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ◀ آخوند خراسانی، محمد ۱۴۰۹ق. کفایة الأصول، قم، مؤسسه آل‌ال‌بیت (ع‌ج‌س‌ا).
- ◀ ابن بابویه، محمد ۱۴۱۳ق. من لایحضره الفقیه، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ◀ ابن فهد حلّی، احمد ۱۴۰۷ق. المذهب البارع فی شرح المختصر النافع، به کوشش مجتبی عراقی، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ◀ اردبیلی، احمد ۱۴۰۳ق. مجمع الفائدة والبرهان فی شرح إرشاد الأذهان، به کوشش مجتبی عراقی و دیگران، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ◀ بحر العلوم، محمد ۱۴۰۳ق. بلغة الفقیه، تهران، مکتبه الصادق.
- ◀ بحرانی، حسین. الأنوار اللوامع فی شرح مفاتیح الشرائع (للفیض)، به کوشش محسن آل عصفور، قم، مجمع البحوث العلمیه.
- ◀ حر عاملی، محمد ۱۴۰۹ق. تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، قم، مؤسسه آل‌ال‌بیت (ع‌ج‌س‌ا).
- ◀ حلّی (علامه)، حسن ۱۴۱۳ق. مختلف الشیعة فی أحكام الشریعة، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ◀ خمینی (امام)، سید روح‌الله ۱۳۸۱ش. استفتائات، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ◀ خواجه‌نوی مازندرانی، (محمد) اسماعیل ۱۴۱۱ق. الرسائل الفقهیة (للخواجویی)، به کوشش سید مهدی رجائی، قم، دار الکتب الإسلامی.

- ک راشدی، لطیف و سعید ۱۳۸۸ش. رساله توضیح المسائل نه مرجع، تهران، پیام عدالت.
- ک روحانی، سید صادق ۱۴۱۲ق. فقه الصادق علیه السلام (لرروحانی)، قم، دارالکتاب - مدرسه امام صادق (ع).
- ک روزنامه رسمی دادگستری، مورخ ۱۳۸۷/۱۲/۲۱.
- ک سبحانی تبریزی، جعفر ۱۴۱۵ق. نظام الإرث فی الشریعة الإسلامیة الغراء، به کوشش کاشانی و دیگران، قم، مؤسسه امام صادق (ع).
- ک سید مرتضی، علی ۱۴۱۵ق. الانتصار فی انفرادات الإمامیة، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ک شهید اول، محمد ۱۴۱۴ق. غایة المراد فی شرح نکت الإرشاد، به کوشش رضا مختاری، عاملی، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ک شهید ثانی، زین الدین ۱۴۲۱ق. الرسائل الشهید الثانی (ط - الحدیثة)، به کوشش رضا مختاری و دیگران، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ک صافی گلپایگانی، لطف الله ۱۴۰۵ق. میراث الزوجة، به کوشش محمد فاضل قائنی، قم، دارالقرآن الکریم.
- ک طباطبایی، سید محمد. کتاب المناهل، قم، مؤسسه آل البيت (ع).
- ک طوسی، محمد ۳۹۰ق. الاستبصار فیما اختلف من الأخبار، تهران، دارالکتب الإسلامیة.
- ک — (۱۴۰۷ق). تهذیب الاحکام، تهران، دارالکتب الإسلامیة.
- ک فاضل مقداد، مقدادبن عبدالله سیوری حلی ۱۴۰۴ق. التنقیح الرائع لمختصر الشرائع، به کوشش سید عبد اللطیف حسینی کوه کمری، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (ع).
- ک فخر المحققین، محمد ۱۳۸۷ق. ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد، به کوشش سید حسین موسوی کرمانی و دیگران، قم، اسماعیلیان.
- ک کلینی، محمد ۱۴۰۷ق. الکافی (ط - الإسلامیة)، به کوشش علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الإسلامیة.
- ک مجلسی، محمد تقی ۱۴۰۶ق. روضة المتقین فی شرح من لایحضره الفقیه، به کوشش سید حسین موسوی کرمانی و دیگران، قم، مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشان‌بور.

تعارض میان روایات میراث زوجه و بیان شیوه‌های حل تعارض

- ◀ مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی. دوره ششم، جلسه علنی روز دوشنبه مورخ ۲۱ اردیبهشت ماه ۱۳۸۳.
- ◀ مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی. دوره ششم، جلسه علنی روز یکشنبه مورخ دوم شهریور ماه ۱۳۸۲.
- ◀ مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی. دوره هشتم، جلسه علنی روز یکشنبه مورخ ۶ بهمن ماه ۱۳۸۷.
- ◀ مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی. دوره هفتم، جلسه علنی روز سه شنبه مورخ ۲۷ آذرماه ۱۳۸۶.
- ◀ مظفر، محمد رضا. *أصول الفقه*، قم، اسماعیلیان.
- ◀ نائینی، محمد حسین ۱۴۱۷ق. *فوائد الأصول*، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ◀ نجفی، محمد حسن ۱۴۰۴ق. *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*، به کوشش عباس قوچانی و دیگران، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- ◀ نراقی، احمد ۱۴۱۵ق. *مستند الشیعة فی أحكام الشریعة*، قم، مؤسسه آل البيت (علیهم السلام).
- ◀ نوری، میرزا حسین ۱۴۱۷ق. *خاتمة المستدرک*، قم، مؤسسه آل البيت (علیهم السلام).
- ◀ هاشمی شاهرودی، سید محمود ۱۳۲۳ق. *موسوعة الفقه الاسلامی طبقاً لمذهب أهل البيت علیهم السلام*، قم، مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم السلام).
- ◀ هاشمی شاهرودی، سید محمود. «میراث زوجه از اموال غیر منقول»، *فقه اهل بیت (علیهم السلام)*، قم، مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم السلام) (ش ۴۹ و ۵۰).
- <http://saharnews.ir/view-2605.html>, visited (27/01/2012-20:45).